

مضامین شیعی در کاسه‌های فلزی دوره صفوی^۱

فروغ عمویان / دانشجوی دکتری پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران / f.amoian@ut.ac.ir
حسن بلخاری قهی / استاد گروه مطالعات عالی هنر دانشگاه تهران / Hasan.Bolkhari@ut.ac.ir
یعقوب آژند / استاد گروه مطالعات عالی هنر دانشگاه تهران / Yazhand@ut.ac.ir
تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۰۱/۱۶ / تاریخ تصویب نهایی: ۱۴۰۰/۰۲/۰۹

چکیده

واکاوای هنر فلزکاری در عهد صفویه فرایندی چندلایه و چندسویه است که با مطالعه و تفکیک لایه‌های گوناگون اجتماع، مذهب، سیاست و اقتصاد، می‌توان به زیرساخت‌های سنت و باورها و شعائر و مؤلفه‌های مذهب در بین ایرانیان رسید. این پژوهش با هدف شناخت و بررسی کاسه‌ها و جام‌های فلزی دوره صفویه، تلاش دارد تا وجه تمایز شکل و عملکرد این ظروف را تحلیل و مطالعه کند. در این زمینه، نمونه‌هایی از کاسه‌های فلزی موزه «متروپولیتن» بررسی شده و مضامین به کار رفته در آنها در قالب نقش، خوش‌نویسی و ترکیب‌بندی تحلیل شده است. روش تحقیق «توصیفی - تحلیلی» است و نتایج حاصل از پژوهش نشان می‌دهد مضامینی که در این کاسه‌ها مطمح نظر صنعتگران و هنرمندان آن دوره بوده نمادهای مقدس نزد شیعیان، از جمله اسامی الله، چهارده معصوم علیهم‌السلام و نمادهای عرفان اسلامی، از جمله ترکیب‌بندی نقوش در شکل دایره‌ای و تکرار یک نام، دعا یا بیتی از شعرای فارسی زبان و همچنین نمادهای ملی و ایرانی، همچون فلز به عنوان یک ماده مقدس و قابل احترام و در نهایت، ترکیبی از شعائر ملی، شیعی و زیبایی‌شناسی عرفانی و حسی است.

کلیدواژه‌ها: هنر فلزکاری، کاسه فلزی، هنر شیعی، هنر دوره صفوی.

۱. این مقاله مستخرج از رساله دکتری نویسنده مسؤول با عنوان «پژوهشی در تبیین مؤلفه‌های تداوم و تحول در هنر فلزکاری در دوره صفوی» است.

مقدمه

کاسه‌های فلزی در ادوار تاریخی در ایران زمین به شکل‌های گوناگون ساخته و از آنها استفاده می‌شده است. کاسه‌ها زیرمجموعه‌ای از ظروف بودند که هم در زندگی روزمره توده مردم، هم در مراسم آیینی و مذهبی و هم در دربار، کاربرد داشتند. رویکردها و حوزه‌های متفاوت استفاده از کاسه‌ها، دلیلی شد بر اهداف متفاوتی که به آنها وجود و هویت می‌بخشید. بدین سان، مجموعه‌هایی مشخص گردید که کاسه‌ها، جام‌ها و قندیل‌ها را با وجود آنکه در وهله نخست برای بیننده شکل و شمایلی مشابه داشتند، با کاربری متفاوت تعریف نمودند. در تولیدات پس از اسلام، با اینکه دوره سلجوقی از نظر فلزکاری، هم از حیث فراوانی و کاربرد و هم از حیث پرداخت و تزیین، به غایت گوی سبقت را از دوره‌های پیش از خود ربوده بود، با این حال فلزکاری دوره صفوی به علت شرایط متعدد حاکم بر فرایند ساخت، ویژگی‌هایی را از آن خود گردانید که مشخصاً ظروف این دوره را متمایز کرد. در این میان، کاسه‌های فلزی دوره صفوی به علت کاربری خاصی که داشتند و مؤلفه‌هایی که مستقیماً بر شکل و عملکرد آنها تأثیرگذار بودند، از نظر ارزش تقاضا اقبال بیشتری یافتند. دوره صفوی به علل سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و مذهبی دوره تحولات بارز و ارتباطات ویژه تجاری بود و این تحولات، خود بستر لازم برای تغییرات لازم در جهت تغییر در روایت را درباره آداب و رسوم ملی و شعائر مذهبی، هم در طبقه حاکم و تأثیرگذار و هم در طبقه عوام و تأثیرپذیر، ایجاد نمود.

این مقاله مطالعه‌ای است در جریان رسمی و فراگیر شدن مذهب شیعه در ایران عصر صفوی و تأثیراتی که بر شکل و عملکرد کاسه‌های فلزی این دوره بر جای گذاشت؛ کاسه‌هایی که امیلی سویج،^۱ استاد تاریخ علوم اسلامی در انستیتوی شرق‌شناسی دانشگاه آکسفورد، در کتاب شکارچی بهشت^۲ از آنها به عنوان «کاسه‌های جادویی» یاد می‌کند. اما

1. Emilie Savage-Smith (Born 1941), American-British historian.

2. Allan, J., Canby, Sh. & Thompson, J. (2004). *Hunt For Paradise: Court Arts of Safavid Iran 1501-76*. New York: Skira Editors S.P.A.

اینکه چه چیزی موجب شد این کاسه‌ها و جام‌ها با تعابیر مرموز تعریف شوند و دارای چه مضامین و محتوایی هستند، بدنه پژوهش پیش رو را تشکیل می‌دهد. روش تحقیق «توصیفی - تحلیلی» است و نمونه‌های مطالعه‌شده از موزه «متروپولیتن»، «آلبرت» و کتاب شکارچی بهشت انتخاب شده‌اند. این پژوهش تلاش دارد به این سؤال پاسخ دهد که چه مضامینی در کاسه‌ها و جام‌های فلزی دوره صفویه نهفته است؟ و سؤال اصلی این است که مضامین شیعی به چه شکل و قالبی در کاسه‌های فلزی صفوی بروز نموده است؟

مبانی نظری فلزکاری در هنر اسلامی

هنر اسلامی در مسیر شکل‌گیری و شکوفایی تحت تأثیر پیش‌زمینه‌های تاریخی، سیاسی و هنری دوران قبل از خود بوده است. ابزار و اشیای فلزی همواره در طول تاریخ برای انسان نقش کمک حافظه و ذخیره‌سازی اطلاعات را ایفا نموده‌اند. (ویلسون، ۱۳۶۶، ص ۷۸) این اشیای بسان لوح‌هایی حاوی پیام‌هایی تصویری، نوشتاری و نمادگونه هستند. نمادها از آیین‌هایی برخاسته‌اند که به نوعی نیایش مذهبی به شمار می‌رفتند و اسطوره‌ها، تجسمی از خدایان یا نگاهبانان خدایان بوده‌اند که در پیدایش تمدن‌ها، ستون و نشانه اصالت آن به شمار می‌رفته‌اند. بنابراین، می‌توان قایل به حضور اسطوره‌ها به شکل‌های متنوع در ادیان گوناگون و پس از اسلام شد و آن را تجلی معنادار هویت هر قوم و نژادی دانست. پرواضح است که هنر مناسب‌ترین و قوی‌ترین رسانه و پیام‌رسان نمادین مضامین اسطوره‌ای و یا مذهبی در طول تاریخ بوده است. به عبارت دیگر، هنر اسلامی، به ویژه در تمدن ایران زمین، وام‌دار روایات و مراسم آیینی قبل از اسلام است. برای مثال، نقوش فلزی دوره ساسانیان نه تنها پس از اسلام افول نکرد، بلکه بازتولید شد و در دوره سلجوقی، ایلخانی، مغول و صفوی به شکل‌های گوناگون از طریق هنرمندان بر اشیاء، بافته‌ها و منسوجات و حتی ادبیات و تذهیب، بیانی دوباره پیدا کرد. آنچه در هنر اسلامی می‌توان به طور مشخص یافت، ایدئولوژی یکتاپرستی، وحدت وجود و توحید است که در این زمینه نیز می‌توان

ایران را اولین تمدنی قلمداد نمود که با داشتن آیین زرتشت، یکتاپرستی را مطرح نمود و همین تغییرات آغازگر فصل نوینی در هنر ممالک اسلامی، از جمله ایران بود. (صفت گل، ۱۳۸۱، ص ۴۸۹) یکی از این موارد تقبیح صورت‌پردازی و واقع‌گرایی انسان بود که هنرمندان باذوق پس از اسلام را، که بر ریاضیات اشراف داشتند، بر آن داشت تا از هندسه در جهت بازنمایی انسان و طبیعت در صور خلاقانه بهره بگیرند. نقوش انتزاعی و ترکیبات و تکرارهایی که بر مدارهای هندسی و با توجه به ارقام و اعداد مقدس، ابداع شده موج جدیدی در هنر اسلامی پدید آورد که تا به امروز شگفتی و تحسین همگان را در جهان برانگیخته است. ترکیبات هندسی خطی، دایره‌ای، شعاعی و ترکیبی، همگی از اجزایی تشکیل شده‌اند که با تکثیر اجزاء، نه تنها شاکله خود را حفظ می‌کنند، بلکه یک کل متشکل از اجزاء ایجاد می‌کند که قابل بسط، گسترش و رشد بوده و این رشد، نامحدود و نامتناهی است. از یک سرچشمه شروع می‌شود، اما می‌تواند از درون و بیرون تکرار و منبسط شود و نه آغازی و نه پایانی بر آن آشکار نیست (Melikian Chirvani, 1982, P.234)؛ بسان هندسه برخالی^۱، که در طبیعت سیستم‌های منسجم خودمشابهی پدید می‌آورد که قابلیت تکثیر نامحدود دارند و از این هندسه نامیرا در هنر اسلامی در کاشی‌کاری، طراحی مقرنس و معماری بسیار استفاده شده است.

بنابراین، ترکیب هندسی یاد شده ترکیب معناداری است که در عین قابلیت تکثیر و گسترش، محتوای معناداری را دنبال می‌کند که هنر راوی این قصه است. گره چینی‌هایی که در هنر اسلامی کار شده، از اجزایی تشکیل‌گرفته که با قفل شدن در هم و تکثیر، کلیتی معنادار ایجاد می‌کنند.

هنر اسلامی نه تنها در هندسه، شکل و ترکیب‌بندی، بلکه در جنس و مواد هم وامدار معناهای پیش از اسلام است. از قریب قرن دهم هجری با ظهور سلطنت صفویه در ایران پهناور آن روز، رسمیت یافتن مذهب شیعه نقطه عطفی در سوگیری اصناف و مردم

تا کنون داشته است. (طباطبائی، ۱۳۹۲، ص ۷۵) با این حال، اشیای ساخته شده به وسیله هنرمندان مسلمان و غیرمسلمان، تفاوت‌هایی در مضمون نقوش و کاربری‌های مذهبی دارند. (Ward, 1993, P.9)

ضعف ارتباط و فاصله تدریجی میان مسلمانان با غیر مسلمانان، مانند زرتشتیان، یهودیان، ارمنی‌ها، گرجی‌ها و دیگر مسیحیان، با تشریح و بسط احکامی مانند طهارت و نجاست که روحانیان شیعه مطرح می‌کردند، در دوره صفوی شدت گرفت و فشارهای گاه به گاه غیراجباری و اجباری موجب گردید تا هنرمندان غیرمسلمان خارجی، شهرهایی همچون اصفهان را ترک کنند. (Colin, 2003, P.436) همین امر در تغییر رویه ساخت و تولید هنرهای صناعی تأثیر گذاشت و بنابراین، می‌توان گفت که عامل مذهب یکی از عوامل مهم در بررسی هنرهای صناعی این دوره محسوب می‌گردد.

شکل و عملکرد کاسه‌ها و جام‌های فلزی در دوره صفوی

۱. تداوم شکل و نقش در کاسه‌های فلزی

آنچه در آینه هنر ساخت اشیا منعکس می‌شود تاریخ مردمان آن سرزمین است. اشیا نه تنها برای تأمین نیازهای فیزیکی ساخته می‌شوند، بلکه در پس شکل آنها محتوای معناداری نهفته است که هدف اصلی از ساخت منحصر به فرد آن را مشخص می‌کند. به طور کلی، اشیا، که با ظرایف زیبایی‌شناسی ساخته می‌شوند، یا به مسائل آیینی اشاره دارند، یا به تشریفات درباری و یا برای هدیه و سفارش سران و همتهای ممالک گوناگون در نظر گرفته می‌شوند. از ۵۰۰۰ سال پیش در جیرفت اشیایی به جا مانده که همراه با متوفی دفن می‌شدند. این آیین در بخش‌های دیگر سرزمین ایران، از جمله منطقه مرکزی تبرستان، سیلک و شوش متداول بوده است. نقوش این اشیا اشاره به نیروهای فرامادی، نبرد میان خیر و شر، فتوحات و استمداد از نیروهای طبیعی دارد. البته یافته‌های باستانشناسی نشان می‌دهد که اشیای فلزی بیش از آنکه در زیر زمین و برای مردگان کاربرد داشته باشد بر روی زمین

و نزد زندگان استفاده داشته است.^۱ با این حال، به خاک سپردن اشیا یا ظروف به تنهایی نشان آیینی نبوده است. استفاده از نیروهای ماورایی، جادوگری، طبابت و تبرک‌جویی از دیگر آیین‌هایی است که در ساخت و به‌کارگیری ظروف، کاسه‌ها و قدها لحاظ می‌شده است. در دوره ساسانی رواج ظروف فلزی سبب شد تا چیره‌دستی هنرمندان در آن دوران، الگویی برای تکثیر در دوره‌های پس از اسلام گردد. با مطالعه انواع ظروفی که از دوره ساسانی به جا مانده، می‌توان دریافت که طبیعت‌پردازی، استفاده از اشکال حیوانات، امشاسپندان و گیاهان، به ویژه خوشه‌های تاک، از موضوعاتی بوده که در نقش ظروف فراوانی داشته است. «فلزکاری ایران بعد از حمله مغول دچار یک وقفه شد و در همدان، تبریز، موصل یا بغداد سبک نوینی از فلزکاری ایران به نام فلزکاری ایلخانی پدید آمد.» (احسانی، ۱۳۶۸، ص ۸۶) جالب است که در دوران پس از اسلام شاکله اصلی این نقوش و روایت‌گونگی آن از دوره سلجوقی به بعد، که فلزکاری، تولیدات درخور اعتنایی داشت، حفظ شده بود. (پرایس، ۱۳۹۳، ص ۶۹-۷۰)

از سوی دیگر، شعائر دین اسلام، که صورتگری و خوردن و آشامیدن را در ظروف طلا و نقره تقبیح نموده، حرام می‌دانست، به گونه‌ای خلاقانه و با استفاده از نقوش هندسی و تجریدی، در مضامین دین زرتشت ممزوج شد و هویتی اسلامی - ایرانی بدان بخشید. از این نظر، می‌توان قایل به نوعی تداوم در شکل و نقوش ظروف و کاسه‌های فلزی بود که از یک پیشینه کهن نشئت گرفته و در عین حال، مفهوم نمادین و کاربری آیینی خود را حفظ نموده است. «دوران صفویه و قاجار از مهم‌ترین دوره‌های فلزکاری ایران بعد از دوران‌های مذکور است.» (دیماند، ۱۳۸۳، ص ۱۵۳) در جدول ۱ به اختصار و اجمال صورت‌بندی نقوش کاسه‌ها و جام‌ها در چند دوره و تداوم برخی از نقوش در آن مشاهده می‌شود:

۱. مفرغ‌های لرستان و زیورآلات شمال شرق ایران در منطقه ترکمن صحرا را می‌توان از این نمونه‌ها

جدول (۱)، مروری بر شکل و نقش کاسه‌ها و جام‌های فلزی

کاسه‌ها و جام‌های فلزی	دوره	نقوش اصلی	نمونه
پیش از تاریخ	قرن دوم قبل از میلاد (۶) ایران شرقی	نقش برجسته سر انسان یا تاج و چشم‌های طلاکاری شده، نقش برجسته برگ نقوش گیاهی	 تصویر (۱) کاسه نقره طلاکاری شده قبل از تاریخ (موزه آرمیتاژ، ش 73-۱5)
	آکد بین النهرین یا جنوب غربی ایران	نقوش نمادین - خط نوشته تاریخ: حدود ۲۲۱۷-۲۱۹۳ ق م	 تصویر (۲) جام مسی آکدی (موزه متروپولیتن)
پیش از اسلام	هخامنشی	عبارات «داریوش شاه بزرگ» به خط میخی پارس، بابلی و عیلامی، طرح بدنه ظرف طلائی با خیارهای برجسته	 تصویر (۳) جام هخامنشی (موزه متروپولیتن)
	ساسانی	ترکیب‌بندی چهارقسمتی با دایره مرکزی - صحنه شکار با نقوش انسانی، حیوانی، گیاهی، اساطیری	 تصویر (۴) جام دوره ساسانی نقره طلاکاری و حکاکی شده (موزه آرمیتاژ، ش 57-۱5)
پس از اسلام	سلجوقی	نوار خوش‌نویسی شده مزین به خط کوفی، نقش مرغابی قرینه در اطراف مدال وسط با نقش اسلیمی	 تصویر (۵) جام طلائی سلجوقی (ایتینگهاوزن، ۱۳۷۶، ص ۵۳)

 <p>تصویر (۶) کاسه برنج و نقره لیلخانی، خراسان (موزه ویکتوریا و آلبرت لندن، ش ۱۸۷۸-۵۷۲)</p>	 <p>نقوش گیاهی انتزاعی ریتمیک - امضادار - خوشنویسی، قوش به صورت پیک روایت داستانی در اطراف لبه اجرا شده است. در زیر این تزئینات حکاکی شده و نقره‌ای تزئین شده، ۱۸ طاق وسیع روی گلچین‌ها قرار دارد. فضای داخل هر طاق با شش دایره عماس است و جوانه نیلوفر آبی سمت پایین فضا را پر کرده است.</p>	<p>ایلخانی</p>
 <p>تصویر (۷) کاسه برنجی تیموری، چکش کاری شده (موزه متروپولیتن، ش ۱۴۱۸۴)</p>	 <p>این کاسه دارای شش مدال مدور است. در بین هر یک از این مدال‌ها بخشی از کتیبه قرار دارد که شامل آرزوهای خوب برای مالک و گواهی جلال خداوند است. ماسی حکاکی شده، آب و پرندگان روی قسمت داخلی نشان می‌دهد که ممکن است روزی از کاسه برای نگهداری آب استفاده شده باشد.</p>	<p>پس از اسلام اوایل تیموری.</p>
 <p>تصویر (۸) کاسه پاینمار برنجی تیموری (موزه ویکتوریا و آلبرت لندن، ش ۱۸۷۸-۵۶۴)</p>	 <p>نقوش انسانی در داخل مدال‌های مدور - خط نگاره نواری بر قسمت بالایی ظرف، نقوش گیاهی اسلیمی‌ها و برگ نخس‌ها به صورت تک و ریتمیک، نگاره پرند کوچک نمه خوان.</p>	<p>اواخر تیموری</p>
 <p>تصویر (۹) کاسه کم عمق نقره با طلا و نیل، اوایل صفوی. (Spink, 2015, encyclopedia Iranika)</p>	 <p>اشاره به غزل حافظ: آبی که خضر حیات از او یافت / در عینکده جو که جام دارد. کاسه نقره کم عمق تزئین شده با نقوش برجسته که ممکن است مربوط به اواخر دوره تیموریان یا اوایل دوره صفویه باشد. خوش‌نویسی کتیبه در نوار بالا به خط نستعلیق، بدنه ظرف پر شده از نقوش اسلیمی</p>	<p>اوایل صفوی</p>

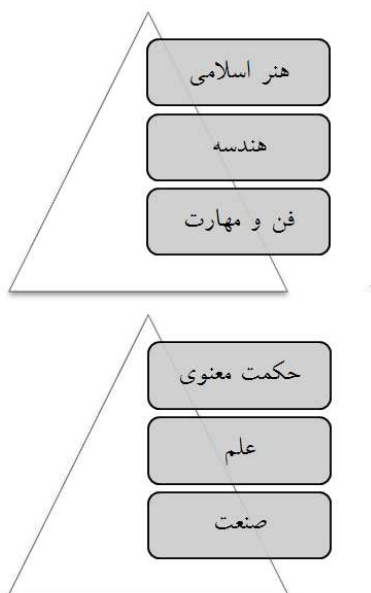
سیر تحول نقوش در دوره‌های متفاوت نشان می‌دهد که بر حسب دوره و افول و فرود مؤلفه‌هایی همچون مذهب، باورها، مهاجرت، جنگ‌ها، فتوحات، سیاست و فرهنگ، نقوش انسانی، اسطوره‌ای، حیوانی، گیاهی، تجریدی و خط‌نگاره‌ها را تحت تأثیر قرار داده و هر جا عقاید حاکم دست‌خوش تغییر شده، نوع بازتاب نقوش نیز تغییر کرده است. برای مثال، می‌توان «هم تمایلات صوفیانه و هم تمایلات شیعی را در کارهای دوره صفویه دید.» (سیوری، ۱۳۷۲، ص ۱۴۶) همان‌گونه که در تحلیل نقوش مشخص می‌شود، از دوره پیش از تاریخ تا صفویه، به تدریج از حجم نقوش انسانی و اساطیری کاسته شده، اما خط‌نگاره‌ها و کتیبه‌نویسی با اهداف گوناگون منسوخ نشده و ادامه داشته است. خطوط از میخی به آرامی و عبری و سپس پهلوی، کوفی، نسخ، ثلث و در نهایت به نستعلیق می‌رسد که به زیبایی در فلزکاری دوره صفوی رواج پیدا می‌کند. نقوش گیاهی از طبیعت‌گرایی صرف، به نقوش تجریدی، هندسی و اسلیمی‌ها می‌رسد که در موارد متعددی، نقش پرکننده فضای پس زمینه را به عهده دارد.

۲. مؤلفه‌های تأثیرگذار در شناخت مضامین شیعی کاسه‌های صفوی

بورکهارت (۱۳۹۳) معتقد است: اساس هر هنری، حکمت معنوی، صنعت یا به تعبیری فن و مهارت و علم یا به تعبیری هندسه است. به عقیده او، بنای هنر سنتی ممکن است یا از بالا در قالب حکمت معنوی فرو ریزد و یا از پایین در شکل صنعت ویران شود. (بورکهارت، ۱۳۹۳، ص ۱۵) در نمودار (۱) این تحلیل نشان داده شده است و مشخص می‌کند که در هنر دینی سه وجه شکل، عملکرد و محتوا، هر کدام وجه شبهی در حکمت معنوی دارند. این حکمت در هنر اسلامی متأثر از ادیان و سنت‌های گذشته، مانند هنر بیزانسی، هنر ایران باستان، هندی و مغولی بوده که در تعالیم اسلامی ممزوج شده و بدین روی، از اصالت و پختگی بیشتری برخوردار است. هنر فلزکاری اولیه اسلامی نیز از تمدن‌های خارج از جهان اسلام برآمده است. از سال ۶۲۲ پس از میلاد یک هویت مشترک در حوزه ایران، هند، بیزانس و کرانه‌های مدیترانه شکل گرفت که نوعی یکپارچگی در شیوه‌ها و سبک‌های ساخت

و تولید به وجود آورده است. بنابراین، نمی‌توان به طور مطلق یک شیوه بیان، یک شیء، یک روایت یا یک هنر را متعلق به دین یا جامعه خاصی دانست. (Allan, 1979, P.12)

در خصوص اشیای فلزی می‌توان حضور هنرمندان و خاستگاه‌های اصلی کارگاه‌های هنر فلزکاری را در مطالعه تاریخ صفویه دنبال نمود. در ارتباط با هنر فلزکاری، کتیبه‌نگاری و توجه به خوش‌نویسی حائز توجه است. «کتاب و کتاب‌آرایی و در متن آنها هنرهایی چون تصویر، تذهیب، تحریر، تجلید و غیره در زمره مفاخر دربارها قرار گرفت و بر شهرت و بلندپایگی آنها افزود و از طرف دیگر، موجبات رشد و گسترش امکانات زیستی پیشه‌وران و اهل حرفه را در جامعه فراهم کرد. در چنین شرایطی حکمرانان به دنبال جذب و جلب فضل و هنر و پیشه بودند تا از این طریق بر اعتبار فرهنگی و هنری خود در مواجهه با رقیبان بیفزایند.» (آژند، ۱۳۸۹، ص ۳۷-۳۸) بنابراین، به نظر می‌رسد که هنرهای صناعی در دوره صفویه با مؤلفه‌هایی همچون وضعیت اصناف و اوضاع اجتماعی - سیاسی جامعه در ارتباط مستقیم بودند.

نمودار (۱) مراتب و وجوه محتوا، شکل و عملکرد در هنر اسلامی

گرایش به تشیع در دوره صفوی رنگ و صورتی رسمی یافت و از سوی اولین حاکمان رسماً معرفی و حمایت شد.^۱ «در واقع، تأسیس و نهادینه کردن حکومت صفویه بر پایه شیعه دوازده امامی به کمک نیروی نظامی و تبلیغاتی صوفیان، کلید دگردیسی سیاسی - مذهبی ایران بود که شاه اسماعیل در سال ۱۵۰۱ میلادی آن را رقم زد.» (Perry, 2010, P.127)

ایرانیان با پیشینه زرتشتی‌گری، دین اسلام را آنگونه که خود شناخته بودند، پذیرفتند. تا پیش از دوره صفویان، مذهب تسنن ایرانیان بیشتری را به دور خود جمع نموده بود. با روی کار آمدن صفویه پس از مدت‌ها خاندانی به روی کار آمد که دولتی یکپارچه و ملی را در سرزمین ایران به وجود آورد. این خاندان، که شجره خود را فرزند امام موسی کاظم علیه السلام عنوان نمودند، (امینی هروی، ۱۳۸۳، ص ۱)، از نوادگان شیخ صفی‌الدین اردبیلی بودند که صوفی زاهدی بود و پیروان زیادی در زمان حیات خود و پس از آن داشت و یکی از مبلغان نهضت صوفیه در ایران غربی به شمار می‌رفت. (ترکمان، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۷)

صوفیه مکتبی را پایه‌گذاری کرد که به اسلام، زبان ایهام و رمز داد و علی‌رغم اینکه از سوی شارحان و روحانیان بدان اعتراض می‌شد، به دیدگاه عرفانی دین اسلام و گسترش آن کمک نمود. از آن رو که در تشیع، حضرت علی علیه السلام و امامان معصوم علیهم السلام نزد ایرانیان محترم و مقدس بودند، عرفان اسلامی وارد مرحله‌ای شد که در آن شعائر دین اسلام، تعالیم دین زرتشت و آداب و سنن ملی بستری مناسب برای جلوه حضرت حق پدید آورد، به گونه‌ای که «تصوف حلقه واسط بین تسنن و تشیع» گردید (زرین‌کوب و همکاران، ۱۳۸۵، ص ۳۸۷)

این منش ستایش تجلی حق در ادبیات و هنر جلوه‌گاه اصلی خود را یافت و با نقش و شکل پیوند خورد. بنابراین، با شروع دوره حکومت صفویه چند جریان در امتداد یکدیگر اوضاع فرهنگی و اجتماعی ایران را تحت الشعاع خود قرار دادند که بازتاب آن در هنر فلزکاری، از جمله هنر ساخت کاسه‌ها و جام‌ها خود را نشان داد.

۱. در دوره آل‌بویه در مدت کوتاهی در ایران مذهب شیعه حاکم بود. نک.

تفأل و آینده‌بینی

بیان مضامین فرامادی برای استفاده از نیروهای فوق بشری، در تمام ادوار تاریخ بشر وجود داشته است. فال‌گیری و طالع‌بینی از پرسابقه‌ترین شیوه‌های ارتباط با امدادهای غیبی در جوامع انسانی بوده است. «در ایران فال‌گیری با عوامل و وسایل متعددی انجام می‌شد؛ از جمله: ستارگان، کتاب، تاس (در رمل)، جداول و دوایر (در جفر)، استخوان شانه‌گوسفند (کنف)، کف دست آدمی، گیاهان، جانوران و نخود.» (افشار، ۱۳۸۳، ص ۷۶) دوره صفویه یکی از مهم‌ترین ادوار در استفاده از علوم غریبه، تفأل در تصمیم‌گیری‌های حکومتی و گسترش انواع فال‌نامه‌ها و اشیایی از قبیل اسطرلاب‌ها و مخازن قرارگیری ادعیه و طلسم است. (Melvin Koushki, 2020, P.311) «جنگ‌ها و شورش‌ها، شیوع قحطی و بیماری، شکل‌گیری مذاهب و خوشی‌ها و ناخوشی‌ها این فکر را به وجود آورد که این ستارگان، حاکم بر سرنوشت انسان‌ها هستند.» (بیرونی، ۱۳۶۲، ص ۵۱۱-۵۱۲) شاید از این روست که این کاسه‌ها از نظر شکل به کاسه‌های معمولی شباهت دارند، اما از نظر کاربری و عملکرد به صورت نمادین عمل می‌کنند.

وجه نمادین و فرامادی اشیا از دیرباز نزد بشر تعریف شده و اقوام پیش از تاریخ نیز معتقد به نیروهایی بودند که می‌توانند قوی‌تر از بشر عمل کنند و نقش محافظ یا حیات‌بخش ایفا نمایند. استفاده از نمادهای معنادار به صورت نقاشی، نقش برجسته یا رمز بر روی اشیا، آن را در مرتبه خاص بودن قرار می‌داد و اگر ظرف می‌بود، هر چه در آن قرار می‌گرفت متبرک، محافظت یا تقدیس می‌شد. بنابراین، عملکرد ظروف از حالت روزمره و عادی خارج می‌شد و در مواقع خاصی از آنها استفاده می‌شد. از سوی دیگر، استفاده از نمادها و رموز در قالب شکل‌های گوناگونی صورت می‌گرفت که خطوط، حروف و اعداد از قدیمی‌ترین و متداول‌ترین قالب‌های آن است. در اسلام نیز ترکیب‌بندی حروف و اعداد یا رموزی که بر روی ظرف نقش می‌بست نیز غالباً ادامه اشکال کهن و تعریف شده بود (Savage Smith, 2004, P.242)؛ مانند ترکیب‌بندی دایره‌ای که تقریباً در تمام بشقاب‌ها و کاسه‌ها متداول بود و رمز اصلی در دایره مرکزی قرار می‌گرفت و نقش محافظ را بر عهده

داشت.^۱ در عین حال، شکل دایره‌ای، خود دارای انرژی و مرکزی است که چشم را به دنبال خود کشیده؛ بر روی نقطه مرکزی متمرکز می‌کند. (تصویر ۱۰)

تصویر (۱۰) کاسه فلزی هنر دربار صفوی ایران، ۱۵۰۵-۱۵۷۶

(جان تامپسون و شیلا آر. کانبی، ۲۰۰۳، ص ۲۴۰-۲۴۷)

نکته مهم دیگری که باید بدان توجه داشت، استفاده از آیات و اسامی مقدس است که جنبه دینی و مذهبی به شمایل کاسه‌ها می‌دهد. با وجود آنکه قدمت طلسم و دعانویسی به دوران پیشاتاریخ برمی‌گردد، اما با پذیرش ادیان آسمانی از سوی مردم از بین نرفته است. اسلام نیز از این قاعده مستثنا نیست. تصویر چهار قل برای دفع اجنه و شیاطین بر رو و پوسته جام‌ها از نمونه‌هایی است که کاربری نمادین آن را توجیه می‌کند. تَقَالَ با قرآن یا استخاره نیز نمونه‌ای است که در دوره‌های پس از اسلام از سوی روحانیان و سلاطین بدان

۱. در اعتقادات کهن، جادوگران دورادور شخصی که اسیر طلسم یا شیطان شده بود دایره‌ای می‌کشیدند که به این دایره «مندل» می‌گفتند. مندل از آنچه که درون خود بود در برابر نیروهای بیرونی محافظت می‌کرد. همچنین عرفا و سالکان طریقت نیز در چله‌نشینی به دور خود دایره می‌کشیدند. در لغت‌نامه دهخدا این گونه آمده: «خطی که تسخیرکنندگان ارواح و عزایم‌خوانان گرد خود کشند و در آن نشینند و به عزیمت‌خوانی و تسخیر جن و ارواح مشغول شوند و به عقیده آنان هر گاه قدم از خط بیرون گذارند ارواح خون آنان را می‌ریزند. گنجینه گنجوی و حاشیه، ص ۱۱۲ اقبالنامه چ و حید دستگردی)

توجه می‌شد. با گسترش مذهب تشیع، استعانت از مقدسان شیعی به نام چهارده معصوم علیهم‌السلام و اسماء الهی و رموز قرآنی، حتی در بین نظامیان دیده می‌شود. (افوشته‌ای، ۱۳۷۳، ص ۳۷۷) برخی از کاسه‌های فلزی صرفاً کاربری اینگونه داشتند. «جام چهل کلید»، که به چند صورت ساخته شده، از این نمونه‌هاست. (تصویر ۱۱)

تصویر (۱۱) جام چهل کلید (چهل بسم الله) (موزه ویکتوریا و آلبرت لندن)

«جام چهل کلید» در دوره صفویه مورد استفاده قرار گرفت. در بیرون و درون این جام اذکار قرآنی و اسامی چهارده معصوم علیهم‌السلام به خط ثلث و به صورت مکرر حک شده است. چهل قطعه برنجی کوچک، که به آن کلید می‌گفتند، از یک کلاف خارج شده و ظرف را مزین کرده است. از آن رو که کاربری این کاسه با قطعات متعلقه، کاملاً جنبه تقاللی و نمادین داشته و بعینه مشهود است، در دسته‌بندی فال‌گیری قرار گرفته است. روشن است که مضامین مذهبی به صورت ادعیه، محتوای دینی نیز به آن داده است. (تصویر ۱۲)

ترکیبی از برج‌های دوازده گانه، حروف رمزی و صلوات بر امامان مذهب تشیع، از موضوعاتی است که در این کاسه با هم جمع شده است. (Al ahmed, 2015) در همین دوره کتاب‌هایی در باب نجوم و طالع‌بینی به چاپ رسید.^۱ (فرای، ۱۳۵۸، ص ۱۷۹)

تصویر (۱۲) کاسه پیش‌گویی با کتیبه‌ها و علایم بروج دوازده گانه،
اواسط قرن شانزدهم میلادی، آلیاژ مس (برنج) (موزه بروکلین)

همچنین روایاتی تصویری از شیر (اسد) به صورت نمایندن از امام اول شیعیان علیه السلام در آمده است. ترکیبات خوش‌نویسی در ایران وجود دارد و در چندین عکس دیده می‌شود که نمایانگر یک شیر است که از طرف شخص یا دعای شیعه ساخته شده است. نام امام علی علیه السلام به گفته شimmel^۲ در دعای نادعلی، که توسط محمود نیشابوری، یکی از خوش‌نویسان مورد علاقه شاه طهماسب در قرن شانزدهم، نوشته شد در قالب پیکره یک شیر، که نشان از شجاعت و صلابت او دارد، قرار داده شد. البته نظیر چنین خوش‌نویسی‌هایی در آناتولی و شبه قاره هند نیز وجود دارد. (Zarcone, 2012, P. 102) اما از آن رو که شیر و خورشید در کیش زرتشتی و حتی قبل از آن در آیین مهرپرستی جایگاه خاصی داشته، علت توجه به نماد شیر، که یک نماد اساطیری و مقدس برای ایرانیان بوده و امام علی علیه السلام، که نماد مذهب اکثریت ایرانیان است و ادغام این دو مفهوم، یعنی ملی‌گرایی و تشیع، قابل توجه می‌نماید.

۱. برای نمونه می‌توان به کتاب جوامع علم النجوم احمد بن محمد الفرغانی اشاره نمود. (فرای، ۱۳۵۸، ص ۱۷۹)

2. Annemarie Schimmel (1922-2003), Germany.

مضامین ملی و ایرانی

ملت‌ها و تمدن‌ها به واسطهٔ همجواری، تجارت و سفر از یکدیگر تأثیر می‌گیرند و در جریان کشورگشایی‌ها ممکن است مستعمرهٔ فرهنگی جوامع دیگر واقع شوند. در این میان، تمدن ایران زمین به واسطهٔ وسعت و تسلطی که در منطقه داشت همواره اثرگذار بود و اگر در بازه‌ای از تاریخ تحت تأثیر تاخت و تاز یا ارتباط فرهنگی و هنری هنرمندان جوامع دیگر قرار گرفته در نهایت، ایدئولوژی و سبک‌های بیگانه را به نفع خود و در هویت خود به عنوان سبک و شیوهٔ ملی بازتعریف نموده است.

از سوی دیگر، زندگی و رویهٔ روزانهٔ تودهٔ مردم بیش از هر عامل دیگری در آفرینندگی رویدادهای تاریخی و شکل دادن به تاریخ سهم دارد. (Stearns, 1994, P.471) به عبارت دیگر، بازتاب باورها و سبک زندگی مردم کوچه و بازار به شدت در آیین‌های نیاکان و رسوم اجدادی ریشه داشته است. برای مثال، آیین جوان‌مردی و فتوت آیینی اسطوره‌ای و کهن بوده که در بین مردم و شاغلین در بازار رواج داشته و نوعی فضیلت محسوب می‌شده است. ارتباط پیشه‌وران و صنعتگران با آداب فتوت تا قرن هفتم هجری مبتنی بر قراین و نه شواهد تاریخی است. (Cahen, 1991, P.936) اما در دورهٔ صفوی آیین فتوت^۱ از یک سو با سنت پهلوانی و آیین مهر، و از سوی دیگر با شأن و منزلت مضامین شیعی، به ویژه امام اول شیعیان حضرت علی علیه السلام در ارتباط و هم‌ریشه بوده است. (بهار، ۱۳۶۲، ص ۱۵۹ / طبری، ج ۳، ص ۱۴۰۲)

بنابراین، یکی از مضامینی که در کتیبه‌های هنر فلزکاری این دوره به چشم می‌خورد اشعاری از ادبیات پارسی است که عهد و سوگندهای ایرانیان باستان در قالب مفاهیم مذهبی

۱. ابن بابویه در خصوص حلقه‌های اتصال تصوف و تشیع، موضوع فتوت را مطرح کرده است و میان فتوت بغدادی - که آن را مرد رندی و خبثت می‌نامد - با نوع مطلوب آن، تفاوت قایل شده و جوان‌مردی را مصداق عبارت مشهور «لافتی الا علی» می‌داند. (ابن بابویه قمی، ۱۳۶۱، ص ۳۹)

و شخصیت‌هایی همچون حضرت علی علیه السلام و آیین تصوف را نمودار می‌سازد^۱ و چون ارتباط اصناف و پیشه‌وری در بازار و نزد بازاریان با آداب فتوت و جوان‌مردی همراه بود، انعکاس این تعامل از سوی هنرمندان، از جمله فلزکاران بر روی آثار باقی مانده مشاهده می‌شود. (Floor, 1987, P.755)

به عقیده نصر، ماهیت عمیق مذهبی در دوره صفویه بدون در نظر گرفتن نقش اصناف و رابطه آن با شعائر دینی، قابل بررسی و اندازه‌گیری نیست. (Nasr, 1974, P.281) به نظر می‌رسد کاسه‌های فلزی دوره صفوی با تأثیرپذیری از مذهب تشیع، ملی‌گرایی و داشته‌های سنتی و اسطوره‌ای، شاکله مشخصی از خود به یادگار گذاشتند. «آثار فلزی دوره صفوی، برخلاف ظروف فلزی اولیه - قبل از صفویه - که با نام سازنده و محل ساخت کتیبه‌نویسی گردیده‌اند، با اشعار فارسی و نام مالکشان کتیبه‌نویسی شده‌اند.» (بلوم و بلر، ۱۳۸۱، ص ۲۰۷) از این رو، در کنار شعائر شیعی، نمادهایی از ادبیات پارسی و اشعار شاعران ایرانی بر روی و داخل این ظروف دیده می‌شود که قلم‌زنی شده است. (تصویر ۱۳) از کاربردهای این کاسه‌ها و جام‌ها می‌توان به استفاده تشریفاتی در مراسم رسمی دربار، استفاده نمادین برای برکت‌طلبی مردم و افزون شدن رزق و روزی و عمر طولانی برای صاحب ظرف اشاره نمود.^۲ «در این دوره هنر قلم‌زنی با هنر خطاطی و خوش‌نویسی آمیخته شده و آمیزه‌ای از

۱. دکتر شفیعی کدکنی به نقل از ابوسعید منصور بن آبی در کتاب نثر الدر، که در دهه آغازین سده پنجم هجری نوشته شده، به سوگندهای عیاران و شاطران به «روشنی خدای» اشاره کرده که یادآور تلقی ایرانیان عهد باستان از سوگند است. (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۷، ص ۱۳)

۲. در پارچه‌های قلم‌کار، که به ویژه در اصفهان به صورت سنتی تهیه می‌شده‌اند، می‌توان به سفره‌های پارچه‌ای اشاره نمود که در حاشیه آن اشعاری از قبیل «شکر نعمت نعمت افزون کند * کفر نعمت از کفت بیرون کند» چاپ دستی شده که مصداق بارز غذایی است که بر سفره گذاشته می‌شود. در واقع کاربری سفره را از یک پارچه عادی به سفره‌ای با دعای برکت‌طلبی، تغییر داده است. امروزه نیز این سفره‌های قلم‌کار، که در کارگاه‌های سنتی با چاپ باتیک تهیه می‌شوند، در بازارهای سنتی اصفهان قابل خرید هستند.

هنرهای تزیینی و کاربردی ماندگاری را بر جای گذاشته‌اند.» (ویلسون، ۱۳۶۶، ص ۷۸) در کنار این ابیات تغزلی، نقوش و نگاره‌ها نیز به کمک ترکیب‌بندی نهایی ظرف می‌آیند و بر روی کاسه‌ها به شیوه قلم‌زنی به ظرافت و دقت حک می‌شوند.

تصویر (۱۳) کاسه مسی با خوش‌نویسی نستعلیق ابیات عاشقانه، نیمه اول قرم شانزدهم (موزه آرمیتاژ، ش NP-2300)

مضامین مذهبی

روش و مسلک حاکمیت دوره صفوی تأکید بر احترام به مذهب و ترغیب زندگی مذهبی در لایه‌های حکومتی و زندگی مردم بود. یکی از شاخص‌ترین وجوه فرهنگ ایرانی در زمان حکومت صفوی، بیان شور مذهبی در قالب هنر و معماری به شمار می‌آمد. (ملیکیان شیروانی، ۱۳۸۸، ص ۱۶۱) پس از اسلام در ایران حاکمان نه تنها در دربار از شراب و خمر استقبال و استفاده می‌کردند، بلکه سفارش ساخت مشربه‌ها و ظروف مخصوص برای

نگهداری و نوشیدن شراب از سوی آنان متداول بود^۱ تا زمانی که شرب خمر پس از توبه شاه اسماعیل در دربار ممنوع شد. پس از آن ظروفی که بیشتر شعائر مذهبی را منعکس می‌نمودند، رواج یافت. از سوی دیگر، تأثیر اندیشمندان و فیلسوفان شیعه در ایران موجب شد تا در این دوران، یک عصر طلایی در اسلام برای مذهب شیعه ترسیم گردد که در هیچ دوره تاریخی دیگری نظیر آن وجود نداشت. (Dale, 2010, P.177) در آستان امامان و امامزاده‌ها هنوز می‌توان کاسه‌های فلزی یافت که وقف آن مکان بوده و برای نوشیدن آب استفاده می‌شده است. توجه به امامان و به یاد امام حسین علیه السلام آب نوشیدن و صلوات بر ایشان، همچنین کاسه‌های فلزی که دست حضرت ابوالفضل علیه السلام را به صورت نمادین در خود جای داده نشانه ورود مضامین نمادین شیعی در شکل و عملکرد کاسه‌های فلزی دوره صفویه است. در سوی دیگر، آیین‌های صوفیانه مانند آیین‌های علوی - بکتاشی یا آیین‌های طریقتی دیگر، عقد اخوت را در ذکر سه نام الله، حضرت محمد صلی الله علیه و آله و امام علی علیه السلام می‌دانست.^۲ (Melikoff, 1993, P.95) در این دوره شعائر شیعی در عرفان اسلامی به سرعت رونق گرفت و در هنر و فرهنگ ایران زمین بازتاب یافت.^۳ (کرین، ۱۳۶۱، ص ۲۸۸) راجر سیوری به نقل از ملیکیان شیروانی نقل می‌کند: عمق نفوذ شیعه در هنر فلزکاری، مناجات

۱. تاجیکستان‌ها و ساخت شراب از دیرباز در ایران وجود داشته و کشورهای هم‌چون گرجستان، که امروزه دارای زمین‌های وسیع کاشت انگور است، در زمان صفوی بخشی از ایران را تشکیل می‌داد.

۲. این ذکر در تصوف هر دو مذهب شیعه و سنی وجود داشته و البته بیشتر در جوامع شریعتمدار شیعه کاربرد داشته است. (Rogers, 1988, P.208)

۳. «اکثر عارفان شیعه مذهب این کلام علی بن ابی‌طالب علیه السلام را ذکر می‌کردند: عبدتک لا خوفنا من نارک و لا طمعا فی جنتک بل وجدتک اهلا للعبادة فعبدتک؛ یعنی من تو را بندگی می‌کنم نه از بیم آتش تو و نه به امید بهشت تو، بلکه تو را سزاوار بندگی کردن یافته‌ام و به همین جهت، بندگی تو را بجا می‌آورم. صوفیان و عرفای شیعه غیر از این کلام به پاره‌ای از سخنان دیگر علی بن ابی‌طالب علیه السلام نیز استناد می‌کنند و علی علیه السلام را اولین عارف جهان اسلام می‌دانند.» (کرین، ۱۳۶۱، ص ۲۸۸)

به درگاه خدا، فرستادن رحمت بر اسماء دوازده امام یا در بیشتر موارد، چهارده معصوم علیهم‌السلام، ادعیه در ذکر امام علی علیه‌السلام و دعای «ناد علی»، و در موارد کمتری نیز اشعاری در ستایش حضرت علی علیه‌السلام بود که در برخی مواقع، به شدت افراطی صورت می‌گرفت. (سیوری، ۱۳۶۳، ص ۱۳۴) بدین‌روی، کاسه‌هایی با عبارات قرآنی و ادعیه با خطوط ثلث، نسخ و نستعلیق، همراه با حاشیه‌ها و دورگیری‌های منقوش به نقش گل و برگ یا ترکیبات متنوع اسلیمی و هندسی توسط هنرمندان فلزکار صفوی ساخته شد. (تاج بخش، ۱۳۷۸، ص ۲۱۶)

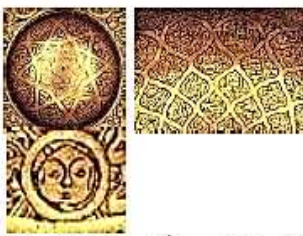
تصویر ۱۴

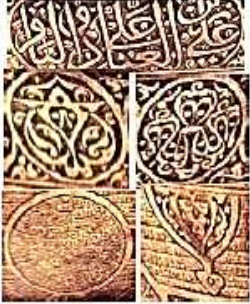
تصویر (۱۴) جام برنجی تفأل با آیه‌های قرآنی و نوشته‌های سحرآمیز
(موزه ویکتوریا و آلبرت لندن، ش 760-1889)

به طور کلی، تقسیم‌بندی و تفکیک مضامینی که بر روی کاسه‌ها و جام‌های فلزی این دوره نقش بسته است، دقت، بررسی و تحلیل را مخدوش می‌سازد؛ زیرا مرزبندی مشخصی در استفاده از مقدار و چگونگی نمادها و اطلاق عنوان وجود ندارد. «فلزکاران این دوره با الهام از دو اصل «تشیع» و «ملی‌گرایی»، که در کلیه شئون اجتماع راه یافته و در حال گسترش و توسعه بود، کار می‌کردند». (احسانی، ۱۳۶۸، ص ۲۱۴) ممزوج بودن مضامین شیعی با ادبیات و نمادهای کهن ایران باستان و باورها و سنن مردم این سرزمین، کلیتی به وجود می‌آورد که معرف هنر فلزکاری دوره صفویه است.

جدول (۲) مضامین شکل و نقش در کاسه‌ها و جام‌های فلزی صفوی

نمونه کاسه (۱) ربع دوم قرن هفدهم م، برنز (برنج) (موزه آرمیتاژ، ش VC-203)	کاربری	جزئیات نقوش
	<p>بخت‌گشایی، شفادهی، برکت و روزی</p>	 <p>کتیبه‌نگاری با صلوات بر امامان شیعیان در ردیف بالا، دعا بر لبه برگشته طرف، مضامین روایت‌گونه از نقوش انسانی، بزکوهی و ماهی در داخل منال‌های رستمیک، پیوند شعائر مذهبی را با منی گریبی نشان می‌دهد.</p>
<p>نمونه کاسه (۲) نیمه قرن شانزدهم م، برنز (برنج) (موزه آرمیتاژ، ش NP-2192)</p> 	<p>کاربری</p> <p>تفأل، باطل‌السحر، بخت‌گشایی و پیش‌گویی</p>	 <p>عبارات دعایی تشیع و صلوات به صورت «اللهم صل علی محمد المصطفی و علی المرتضی در کتیبه نواری دور کاسه همراه با منال‌هایی به شکل جلیبیا، حروف و اعداد سحر آمیز در دوایر و لچک‌های پوسته بیرونی و درون ظرف</p>
<p>نمونه کاسه (۳) جام برنجی با مضامین طالع بینی (موزه اشمولن دانشگاه آکسفورد، ش 1992-51)</p> 	<p>کاربری</p> <p>تفأل، باطل السحر، دوری از اجنه و گرفتاری‌ها</p>	 <p>مرکز جام دارای برجستگی است که دور تا دور آن نواری با طرح چهره انسان حک شده و مابین چهره‌ها عباراتی همچون «کل هم و غم» و نظایر آن نوشته شده است که نشان می‌دهد برای باز شدن کارهای بسته و گرفتاری‌ها، برکت و روزی‌طلبی و عاقبت از آن استفاده می‌شده است.</p>

<p>نمونه کاسه (۴) برنز (برنج)، نیمه دوم قرن شانزدهم م، (موزه آرمیتاژ، ش NP-2194)</p>	<p>کاربری</p>	<p>جزئیات نقوش</p>
	<p>طلسم، تفأل و غیب‌گویی</p>	 <p>دعا، حروف ابجد و اعداد در کتیبه نواری و مدال‌های دایره‌ای داخل و پوسته بیرونی کاسه</p>
<p>نمونه کاسه (۵) جام چهل کلید، چهل بسم الله (موزه آستان قدس)</p>	<p>کاربری</p>	<p>جزئیات نقوش</p>
	<p>تفأل، اختیار وقت خوب، گشودن بخنه چشم‌زخم و طلوع بینی</p>	 <p>شش دایره با اسامی خدا، زمینه داخلی و خارجی ظرف، که با حروف ابجد و ادعیه پر شده، همراه با قطعات فلزی مستطیلی که با کلافی به هم و به کاسه وصل شده‌اند.</p>
<p>نمونه کاسه (۶) برنز (برنج)، نیمه اول قرن هفدهم (موزه آرمیتاژ، VC-52)</p>	<p>کاربری</p>	<p>جزئیات نقوش</p>
	<p>تفأل و غیب‌گویی</p>	 <p>صلوات بر چهارده معصوم در نوار بالای ظرف و مدال‌های دایره با نقوش گیاهی که مابین آن را ادعیه پر کرده است.</p>
<p>نمونه کاسه (۷) برنز (برنج) (موزه آرمیتاژ، ش NP-2193)</p>	<p>کاربری</p>	<p>جزئیات نقوش</p>
	<p>تفأل، بخت‌گشایی، دوری از شیاطین</p>	 <p>صلوات بر دوازده امام شیعیان در نوار بالا، داخل، لبه و در بیرون کاسه اذکار قرآنی و اذکار غریبه و در داخل، کتیبه با اسلیمی</p>

<p>نمونه کاسه (۸) برنز (برنج)، نیمه دوم قرن شانزدهم م. (موزه آرمیتاژ، ش 2195-AP)</p>	<p>کاربری</p>	<p>جزئیات نقوش</p>
	<p>احتمالاً کاسه آبخوری در اماکن مقدس</p>	 <p>در نوار باریک لبه ظرف سوره «الفصحی» حک شده است. ردیف بعدی اسامی امامان شیعیان و برکتیه‌ها ادعیه. به نظر می‌رسد با توجه به مضمون سوره «الفصحی» و نام امام حسین <small>علیه السلام</small>، کاربری کاسه برای آب خوردن در حرم یا امام‌زاده‌ها باشد.</p>
<p>نمونه کاسه (۹) جام طالع‌بینی (موزه بروکلین)</p>	<p>کاربری</p>	<p>جزئیات نقوش</p>
	<p>طالع‌بینی، بخت‌گشایی</p>	 <p>کنده کاری صلوات بر امامان معصوم در نوار بالایی، بروج دوازده گانه با تصاویر مربوط به هر برج، ادعیه و دعا‌های گشایش در پس‌زمینه ظرف</p>
<p>نمونه کاسه (۱۰) جام برنجی تقال، اوایل قرن شانزدهم م. (موزه ویکتوریا و آلبرت لندن، ش 760-1889)</p>	<p>کاربری</p>	<p>جزئیات نقوش</p>
		 <p>هشت کتیبه که دعای «نادعلی» در بین هشت دایره به خط نستعلیق نقش شده است. هشت دایره بزرگ‌تر، که بر جدار خارجی جام نقش شده، سوره‌های فلق، اخلاص، کافرون و بقره یا خط نسخ کنده‌کاری شده و شعارهای تشیع در مدح پیامبر و حضرت علی <small>علیه السلام</small> نقش شده است. (احسان، ۱۳۶۸، ص ۲۲۵)</p>

جمع‌بندی و نتیجه

در مطالعه موضوعات تحت بررسی، این نتایج به دست آمد:

۱. در دوره صفویه هنر فلزکاری در ادامه دوره سلجوقی تا تیموری تداوم یافت؛ اما آنچه اهمیت می‌یابد این نظریه است که در این دوره خوانشی ایرانی از دین اسلام صورت گرفت و در نتیجه آن، معنای فلز، از یک جنس و ماده خام صرف، به یک نماد اسطوره‌ای، که در جریان عرفان اسلامی در دستان هنرمند، برای خدا در ذات حق ذوب می‌گردد و آبدیده می‌شود، ارتقا یافت.

۲. ارزش نمادین فلز در جایگاه عرفان اسلامی و اندیشه شیعی در شکل کاسه‌هایی با کاربری خاص بازتعریف گردید و کاسه‌ها و جام‌هایی به منظور برکت‌طلبی، تفال و محافظت از صاحب خود و آنچه را که دربر می‌گیرد، ساخته شد.

۳. نقوش درون و بیرون کاسه‌ها و جام‌ها، همگی نمادین بوده و به اشعار شاعران فارسی زبان، اسامی خدا و امامان معصوم علیهم‌السلام مزین شده است.

۴. نقوش کاسه‌ها از مرکز تا محیط دایره‌ای شکل کاسه طراحی می‌شد که به «وحدت وجود» در عرفان تشیع اشاره دارد.

در پاسخ به سؤالات پژوهش باید به این نکته اشاره نمود که مضامینی که موجب می‌گردد کاسه‌ها و جام‌های فلزی دوره صفویه قابل تشخیص و بحث باشند، تجمیع نمادهای ملی و اسطوره‌ای ایرانی، خوش‌نویسی نام «الله» و اسامی امامان معصوم و امام اول شیعیان علیهم‌السلام، ابیاتی از ادبیات فارسی و ترکیب‌بندی‌هایی هستند که به عرفان اسلامی در تشیع اشاره دارند. در پاسخ به سؤال اصلی پژوهش به نظر می‌رسد مضامین شیعی در قالب تکرار اسامی مقدس و متبرگ نزد شیعیان و پیوند ریشه‌ای این الگو با سنت‌ها و باورهای ملی در قالب مجموعه‌های برکت‌طلبی، شفابخشی و تفال بروز نموده است.

فهرست منابع

۱. آژند، یعقوب، «تأثیر هنرمندان مکتب تبریز در شکل‌گیری و گسترش مکتب استانبول»، *هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی*، دوره دوم، ش ۴۱، ۱۳۸۹.
۲. ابن بابویه قمی، محمد، *معانی الاخبار*، تصحیح علی اکبر غفاری، قم، مؤسسه انتشارات اسلامی، ۱۳۶۱.
۳. اتینگهاوزن، ریچارد، «هنر ایران در دوره سلجوقی»، ترجمه یعقوب آژند، *کیهان فرهنگی*، دوره دوم، ش ۱۳۹، ۱۳۷۶.
۴. احسانی، محمدتقی، *هفت هزار سال هنر فلزکاری در ایران*، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۸.
۵. افشار، ایرج، «فال نامه»، *فرهنگ مردم*، سال سوم، شماره ۱۰، ۱۳۸۳.
۶. افوشته‌ای نطنزی، محمود، *نقاوة الآثار فی ذکر الاخیار در تاریخ صفویه*، به اهتمام احسان اشراقی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۳.
۷. امینی هروی، امیر صدرالدین ابراهیم، *فتوحات شاهی*، تصحیح محمدرضا نصیری، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۳.
۸. بلر، شیلا و بلوم، جانانان. ام، هنر و معماری اسلامی، ترجمه یعقوب آژند، تهران، سمت، ۱۳۹۱.
۹. بورکهارت، تیتوس، *هنر اسلامی*، ترجمه مسعود رجب‌نیا، چ دوم، تهران، سروش، ۱۳۹۳.
۱۰. بهار، مهرداد، *جستاری چند در فرهنگ ایران*، تهران، چشمه، ۱۳۶۲.
۱۱. بیرونی، ابوریحان، *التفهیم لاوائل صناعة التنجیم*، تصحیح جلال‌الدین همایی، چ دوم، تهران، بابک، ۱۳۶۲.
۱۲. پرایس، کریستین، *تاریخ هنر اسلامی*، ترجمه مسعود رجب‌نیا، چ هشتم، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۳.
۱۳. تاجبخش، احمد، *ایران در زمان صفویه*، شیراز، نوید شیراز، ۱۳۷۸.
۱۴. ترکمان، اسکندریگ، *عالم آرای عباسی*، تصحیح ایرج افشار، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۲.
۱۵. توحیدی، فائق، *مبانی هنرهای فلزکاری، نگارگری، سفالگری*، تهران، سمیرا، ۱۳۸۶.

۱۶. دیمانند، اس، موریس، راهنمای صنایع اسلامی، عبدالله فریار، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۳.
۱۷. زرین‌کوب، عبدالحسین و همکاران، تاریخ ایران از ظهور اسلام تا آمدن دولت سلجوقیان (پژوهش کمبریج)، به کوشش حسن انوشه، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۵.
۱۸. سیوری، راجر، ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی، چ چهارم، تهران، نشر مرکز، ۱۳۷۲.
۱۹. شفیعی کدکنی، محمدرضا، «عیاری و شاطری در سندی بسیار کهن»، جستارهای نوین ادبی، ش ۲۰۰، ۱۳۹۷.
- DOI: <https://doi.org/10.22067/jls.v5i1i1.80533>
۲۰. صفت‌گل، منصور، ساختار نهاد و اندیشه دینی در ایران عصر صفوی، تهران، مؤسسه خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۸۱.
۲۱. طباطبائی، محمدحسین، شیعه در اسلام، به اهتمام محمدعلی کوشا، تهران، ادبا، ۱۳۹۲.
۲۲. طبری، محمد بن جریر، ترجمه تفسیر طبری، تصحیح، حبیب یغمایی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۹۶۲.
۲۳. قائم مقامی، جهانگیر و محقق، مهدی، مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخ، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۹۴.
۲۴. کرین، هانری و جمعی از خاورشناسان، ملأصدرا؛ صدرالدین شیرازی معروف به ملاصدرا یا صدرالمتألهین فیلسوف و متفکر بزرگ اسلامی، ذبیح الله منصوری، تهران، جاویدان، ۱۳۶۱.
۲۵. کونل، ارنست، هنر اسلامی، ترجمه یعقوب آژند، تهران، مولی، ۱۳۹۵.
۲۷. ملیکیان شیروانی، اسدالله سورن، «دعاها و اشعار روی برنزه‌های صفوی»، در: هنر و معماری صفویه، به اهتمام شیلا کنبی و مزدا موحد، تهران، فرهنگستان هنر، ۱۳۸۸.
۲۷. ویلسون، کریستی، تاریخ صنایع ایران، عبدالله فریار، چاپ اول، تهران، فرهنگسرا، ۱۳۶۶.

28. Al Ahmad, F., Divination Bowl with Inscriptions and Zodiac Signs, In: *Smarthistory*, 2015. <https://smarthistory.org/divination-bowl>.

29. Allan, J., Canby, Sh. & Thompson, J., **Hunt For Paradise: Court Arts of Safavid Iran 1501-76**, New York: Skira Editors S.P.A, 2004.

30. Allan, J., **Persian Metal Technology 700-1300 AD**, London, Ithaca Press, 1979.

31. Cahen, C, "Futuwwa", **Encyclopedia of Islam**. Vol. II, 1991.
32. Canby, Sh.R., **Shah Abbas; The Remaking of Iran**, London, The British Museum Press, London, 2009.
33. Dale, S., F., **The Muslim Empires of the Ottomans, Safavids and Mughals**, Uk, Cambridge University Press, 2010.
34. Floor, W., "Asnaf", in Ehsan Yarshater (ed.), **Encyclopedia Iranica**, Vol. II. 772-778, RKP, London, 1987.
35. Harper, P., O., **The Royal Hunter: Art of the Sasanian Empire**, New York, Asia Society, 1978.
36. Limbert, J., **Shiraz in the age of Hafez: the glory of a medieval Persian city**, University of Washington Press, 2004.
37. Melikian Chirvani, A.S., **Islamic Metalwork from the Iranian World 8th-18th Centuries**, London: Victoria and Albert Museum Catalogue, 1982.
38. Melikoff, I., **Uyur idik uyardilar: Alevilik-Bektasilik arastırmalar1. tercume: Turan Alptekin**, Istanbul, Cem Yayınevi, 1993.
39. Melvin-Koushki, M., "Is (Islamic) Occult Science Science?" **Technollogy and Science**, Vol.2, no 18, 2020.
40. Nasr, S. H. "Religion in Safavid Persia", **Iranian Studies**, Vol., 1-2, no 7, 1974.
41. Perry, E., "The Rise of Shi'ism in Iran", **Cross-Sections Journal**, Vol.2, no.6, 2010.
42. Rogers, M. J. & Ward, R. M., **Topkapi Sarayi hazineleri Muhtesem Suleyman Cagl**, Staatliche Museen Preu Brischer Kulturbesitz. Berlin, Museum Fur Islami Schekunst, 1988.
43. Savage-Smith, E. & Smith, M. B., **Magic and Divination in early Islam**, USA, Ashgate, 2004.
44. Spink, M., "Silver", **Encyclopædia Iranica**, online edition, 2015, available at: <http://www.iranicaonline.org/articles/silver> (accessed on 26 June 2015).
45. Thompson, J. And Canby, S.R. **Hunt for paradise: Court Arts of Safavid Iran 1501-76**, London: Skira, 2003.
46. Ward, R., **Islamic Metalwork**, London: British Museum Press, 1993.
47. Zarcone, T., **The Lion of Ali in Anatolia: History, Symbolism and Iconology**, in: khosronejad, P. (Ed.)(2012). **THE ART AND MATERIAL CULTURE OF IRANIAN SHI'ISM ICONOGRAPHY AND RELIGIOUS DEVOTION IN SHI'I ISLAM**. New York, I.B. Tauris & Co LTD in association with Iran Heritage Foundation, 2012.
48. <http://smarthistory.org/divination-bowl>.

49. <http://TheBlooklynMuseum>.
50. <http://The metmuseum.org>.
51. <http://Vam.ac.uk>.
52. <http://Britishmuseum.org>.
53. <http://Hermitagemuseum.org>.
54. <http://museum.razavi.ir>.
55. <https://www.ashmolean.org>.